

ترجمه و شیوه‌های ترجمه در تحریر خُتی جیوکه‌پوستکه

مجید طامه (عضو هیئت علمی فرهنگستان زبان و ادب فارسی)

چکیده: بخش عمده‌ای از متون به‌جامانده از خُتی ترجمه‌هایی از زبان‌های دیگر مانند سنسکریت و تبتی هستند. از همین رو، ترجمه همواره نقش مهمی در خُتی ایفا کرده و ترجمه درست و صحیح از مهم‌ترین مشغله‌های ذهنی مترجمان خُتی بوده است. طبیعتاً سبک و سیاق و میزان دقت ترجمه در متون دینی و غیردینی خُتی متفاوت است. در این نوشتار ترجمه و شیوه‌های آن در تحریر خُتی جیوکه‌پوستکه (*Jivaka-Pustaka*) که برگردان متنی به زبان سنسکریت است بررسی می‌شود. در این بررسی مواردی چون نحوه کلی ترجمه، شیوه «ترجمه ارتباطی» و «ترجمه معنایی» و میزان پایبندی به این دو شیوه، شیوه‌های ترجمه همچون وام‌گیری، ترجمه قرضی یا گرده‌برداری، ترانهش، تعدیل، و... بررسی خواهد شد.

کلیدواژه‌ها: ترجمه، شیوه‌های ترجمه، سنسکریت، خُتی، جیوکه‌پوستکه

۱. مقدمه

زبان خُتی یکی از گویش‌های سکایی است. سکاها قبایلی ایرانی تبار بودند که در طول دو هزار سال (هزاره اول ق.م. و هزاره اول میلادی) در قلمرو وسیعی از سواحل دریای سیاه در غرب تا مرزهای چین در شرق زندگی می‌کردند. تنها آثار بازممانده از زبان سکایی باستان

تعداد محدودی اسامی اشخاص، قبایل و مکان‌ها است که در کتیبه‌های فارسی باستان و آثار مورخان یونانی آمده است (رضائی باغبیدی ۱۳۸۸: ۳۶؛ اُرانسکی ۱۳۸۶: ۹۳). ختتی از جمله زبان‌های سکایی میانه و از زمره زبان‌های ایرانی میانه شرقی است، از همین رو با دیگر زبان‌های ایرانی میانه شرقی مانند سغدی و خوارزمی قرابت بیشتری دارد تا زبان‌های ایرانی میانه غربی. به طور دقیق نمی‌توان گفت که این زبان از چه زمانی در سرزمین ختن رواج یافته، اما به احتمال زیاد از سده سوم میلادی زبانی رایج در ختن بوده است (Emmerick 2009: 373). درباره زمان منسوخ شدن این زبان نیز به طور دقیق چیزی نمی‌توان گفت جز اینکه احتمالاً مقارن با فتح این سرزمین به دست مسلمانان در اوایل سده یازده میلادی بوده است (Ibid: 411).

باتوجه به آنکه بیشتر متون ختتی ترجمه‌هایی از متون دینی بودایی است، سنت ترجمه و شیوه‌های آن در این زبان از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. واژه‌ای که برای «ترجمه کردن» در ختتی به کار رفته byūh- تحت اللفظ به معنی «انتقال دادن [از يك مکان به مکان دیگر یا از يك زبان به زبان دیگر]» است. در آغاز فصل بیست‌وسه از کتاب زَمبَسْتَه ِ يك دفاعیه طولانی در دفاع از ترجمه آمده و در آن مترجم از هم‌زبانان ختتی خویش گله کرده که چرا به ترجمه ختتی متون بودایی به اندازه اصل آنها بها نمی‌دهند. مهم‌ترین نگرانی مترجمان ختتی همواره این بود که در ترجمه يك متن حتی ذره‌ای از متن اصلی منحرف نشوند. در این باره در پایان فصل نخست زَمبَسْتَه چنین آمده است «از آنجاکه این را به ختتی برگردانده‌ام ... از همه بوداهای سرور پوزش می‌خواهم برای هر معنایی که آن را بد ترجمه کرده‌ام» (Emmerick 1968: 9). همچنین، برپایه شواهد تاریخی ذکر شده در منابع چینی تسلط ختتی‌ها به زبان چینی تا به آن حد بود که برخی از متون بودایی را از سنسکریت به چینی ترجمه می‌کردند و نام برخی از این مترجمان ختتی در منابع چینی ذکر شده است. باتوجه به متون موجود می‌توان گفت، ختتی‌ها با زبان‌های سنسکریت، پراکریت، تبتی و چینی آشنا بودند و حتی در آثار تألیفی خود نیز از واژه‌های این زبان‌ها استفاده می‌کردند (نک: Bailey 1982: 43; Kumamoto 2012: 143-144).

یکی از متون مهم پزشکی به زبان خنتی دست‌نویس Ch. ii 003 است که شامل ۷۱ برگ است، و به سبب آمدن نام جیوکه، پزشک مخصوص بودا، در آن پبلی آن را جیوکه‌پوستکه «کتاب جیوکه» نامیده است (Bailey 1983: 1233). این دست‌نویس دارای دو تحریر سنسکریت و خنتی است. متن سنسکریت منظوم و در قالب شعری شلوکه^۱ سروده شده اما ترجمه خنتی این متن به نثر است. تاریخ دقیق نگارش تحریر خنتی، به طور دقیق، روشن نیست و، تنها، با توجه به آنکه زبان خنتی به کاررفته در این نسخه از نوع خنتی متأخر است و سنت نگارش به زبان خنتی از سده یازدهم میلادی منسوخ می‌شود، زمان نگارش آن را می‌توان، به طور تقریبی، اواخر سده دهم میلادی دانست (نک: طامه ۱۳۹۵: ۸۰-۸۴; Emmerick 1992: 60).

به طور کلی درباره ترجمه و تعریف آن می‌توان گفت که ترجمه فرایندی است که در طی آن یک متن یا گفتار از یک زبان به زبان دیگر برگردانده می‌شود. بنابراین، با دو نوع کلی ترجمه مواجه هستیم: ترجمه شفاهی و ترجمه مکتوب که هرکدام از این دو شیوه نیز دارای انشعابات ریزتری است (Catford 1978: 1; Bell 1993: 13). از آنجاکه، در این پژوهش با متن مواجه هستیم در اینجا صرفاً به ترجمه مکتوب می‌پردازیم.

از میان مهم‌ترین شیوه‌های ترجمه مکتوب می‌توان به دو شیوه ترجمه ارتباطی^۲ و ترجمه معنایی^۳ اشاره کرد. در ترجمه ارتباطی خواننده مهم‌تر از نویسنده و اصل پیام به‌شمار می‌رود و مترجم در این شیوه سعی می‌کند تا متن ترجمه‌شده را تا حد ممکن برای خواننده مأنوس سازد. بنابراین، در این نوع ترجمه همیشه این احتمال می‌رود که متن ترجمه‌شده کاملاً مطابق با متن اصلی نباشد. اما، در ترجمه معنایی، برخلاف شیوه ارتباطی، پیام متن اصلی است که در اولویت قرار دارد. بنابراین، در این ترجمه همواره این احتمال وجود دارد که ساخت‌های صوری و معنایی نامأنوس متأثر از متن اصلی در ترجمه راه یابد و عملاً خواندن و فهم آن را دشوار سازد. همچنین، آنچه به ترجمه تحت‌اللفظی و آزاد مشهور است،

۱. śloka: وزنی است در شعر هندی که در آن هر بیت دارای چهار پاده (pāda) هشت‌هجایی است.

2. communicative translation

3. semantic translation

به ترتیب هم‌سو با ترجمه معنایی و ترجمه ارتباطی است (صفوی ۱۳۸۸: ۱۶). در مجموع، در هر نوع ترجمه‌ای شیوه‌ها و فنونی به کار می‌رود که آنها را می‌توان در دو رویکرد مستقیم^۱ و غیرمستقیم^۲ بررسی کرد. مهم‌ترین شیوه‌های رویکرد مستقیم عبارت‌اند از: وام‌گیری^۳: این شیوه اغلب هنگامی که زبان مقصد در دایره واژگانی‌اش برای بیان یک مفهوم دارای خلأ باشد اتفاق می‌افتد، یعنی همان صورتی را که در زبان مبدأ به کار رفته به وام می‌گیرد. گرده‌برداری یا ترجمه قرضی^۴: این شیوه خود نوعی از وام‌گیری است، اما در این شیوه هر کدام از واحدهای یک واژه به طور لفظی در زبان مقصد ترجمه می‌شوند. مهم‌ترین شیوه‌هایی که در رویکرد غیرمستقیم به کار می‌روند عبارت‌اند از: ترانهش^۵: این شیوه در سطح تغییرات دستوری دیده می‌شود و عبارت است از تغییر طبقه دستوری یک واژه در زبان مبدأ به طبقه دستوری دیگری در زبان مقصد بدون تغییر در معنی. تعدیل^۶: در این شیوه در نحوه بیان یک مفهوم در زبان مبدأ و مقصد اختلاف وجود دارد اما در اصل مفهوم هیچ تغییری صورت نمی‌گیرد. بارزترین نمونه این مورد بیان مفهومی واحد در زبان مبدأ و مقصد به ترتیب با جمله مثبت و منفی یا بالعکس است (Fawcett 1997: 34-39).

۲. پیشینه پژوهش

علی‌رغم آنکه بخش عمده متون به‌جامانده از خنتی ترجمه هستند، درباره ترجمه و شیوه‌های آن در خنتی تا کنون فقط چند پژوهش انجام شده است. نخستین بار امریک در مقاله‌ای کوتاه درباره مقدمه تحریر خنتی سیدده‌ساره^۷ به نکته‌هایی مختصر در این باره اشاره کرده است (Emmerick 1983). بعدها دگنر نیز به این حوزه وارد شده و درباره شیوه‌های ترجمه در تحریر خنتی و جره‌چپهدیکا^۸ به ذکر معادل‌گزینی‌هایی که در این متن برای اصطلاحات سنسکریت به کار رفته اشاره کرده است (Degener 1989). شروو نیز در مقدمه کتاب سورنه‌بهاسوتمه‌سوتره^۹ به ذکر کلیاتی درباره ترجمه در تحریر خنتی این متن پرداخته است

1. direct	2. oblique	3. borrowing	4. calque
5. transposition	6. modulation	7. Siddhasāra	8. Vajracchedikā
9. Suvarṇabhāsottamsūtra			

(Skjærvø 2004: 1/ 76). درباره ترجمه و شیوه‌های آن در تحریر ختنی جیوکه‌پوستکه تا کنون هیچ تحقیقی منتشر نشده است.

۳. بحث و بررسی

چنان‌که گذشت تحریر ختنی جیوکه‌پوستکه دارای ۹۲ بند است که از روی متن سنسکریت آن ترجمه شده است. این متن از دسته متون غیردینی است و شیوه و روش ترجمه در آن با متون دینی به طور کلی متفاوت است. یعنی برعکس متون دینی که دارای قداست هستند و مترجم همواره سعی در آن دارد تا در ترجمه به پیام اصلی متن خدشه‌ای وارد نشود، در ترجمه جیوکه‌پوستکه مترجم سعی کرده است تا متنی قابل فهم و ساده برای خواننده زبان مقصد، یعنی ختنی، فراهم آورد. از این‌رو گاه شاهد ترجمه‌هایی در تحریر ختنی هستیم که به لحاظ تعداد واژه‌های به‌کاررفته در آن چندین برابر متن اصلی است. این امر بدین سبب است که مترجم ختنی به جای معادل‌گزینی برای اصطلاحی خاص در متن اصلی، غالباً، آن اصطلاح را شرح و تفسیر کرده است و همین امر سبب شده است تا تحریر ختنی از نظر اندازه و مقدار با متن سنسکریت مطابقت نکند. البته این موضوع در بیشتر موارد سبب سهولت در درک متن اصلی شده و فقط در موارد اندکی افزوده‌های مترجم خلاف آن چیزی است که در متن اصلی آمده است. در این مقاله ابتدا به بررسی شیوه کلی ترجمه در تحریر ختنی جیوکه‌پوستکه می‌پردازیم و سپس به شیوه‌های متفاوتی که در ترجمه این متن به‌کار رفته اشاره می‌کنیم.

۱.۳. ترجمه ارتباطی و معنایی در تحریر ختنی جیوکه‌پوستکه

در ترجمه ختنی جیوکه‌پوستکه هر دو شیوه ترجمه ارتباطی و معنایی به‌کار رفته است. البته کاربرد هر یک از این شیوه‌ها در بافت و شرایط خاصی اتفاق افتاده است که در ادامه به آنها اشاره خواهیم کرد. در مجموع می‌توان گفت که ترجمه ختنی جیوکه‌پوستکه بر پایه روش ارتباطی استوار است و مترجم در ترجمه چندان وفادار به متن اصلی باقی نمانده است و سعی بر آن داشته تا متنی روشن و قابل فهم برای خواننده ختنی‌زبان فراهم آورد.

۱.۱.۳. ترجمه ارتباطی در تحریر خنتی

چنان‌که گفتیم تحریر خنتی جیوکه‌پوستکه را با توجه به موضوع و غیر مقدس بودن آن باید از جمله ترجمه‌های ارتباطی به‌شمار آورد. بنابراین، مترجم خنتی در ترجمه چندان به متن اصلی پایبند نبوده و صرفاً کوشیده متنی روشن و قابل فهم ارائه دهد. به همین دلیل در هنگام مقایسه ترجمه خنتی و تحریر سنسکریت آن، در ترجمه خنتی با واژه‌های زیادی مواجه می‌شویم که معادلی در متن اصلی ندارند یا توصیفی هستند برای واژه‌های متن اصلی. برای روشن شدن این امر، یک جمله از متن اصلی و سپس ترجمه خنتی آن را در اینجا نقل می‌کنیم.

5.5. jīvanīyānviṭaṃ pakvaṃ kṣīreṇa daśa-mūla-vat etad evākḥilārti-ghnaṃ mahā-kalyāṇakaṃ smṛtam

افزون‌بر [گیاهان] زندگی‌بخش، باید [گیاهانی] مانند دهریشه را با شیر جوشانند. آن نابودکننده همه بیماری‌ها است، مشهور به مهاکلیانکه است.

5.5. khu hā ttī jīvanīya arve yānīde jīvaka raṣabaka meda mahāmedā kākauṭā kṣīra-kākauṭa mudga-parṇa māśa-parṇa jīvatta mahābāṃja śā' pāna arva dvī dvī mācāṃgye tta pā kekaṇa tcerā ḥamaṃga rūṃ śvīda tcerai gvīha' rūṃ u dasa-mūla jsa kaśā' belamūla agnamatha syānāka pāṭala kasmīrya-mūla sāla-parṇa prrasna-parṇa brrahatta kaṇḍāryi drrāṃgūlyai tta hālai hālai sera kśasā saiga uca jsa jśāñāñā khu ra va tcchau vasīyā harsta śa' beva va pīrmāttāmye ra haṣṭā baina āchā jaidā mahā-kalyāṇai nāma bausta ṣṭe ttara jaida u sparsa' jsa hamya āchā jaidā maṇḍalāñā āna pāchai kalyāṇī rūṃ

پس داروهای زندگی‌بخش (-jīvanīya) را افزایشند (-anvita): جیوکه (-jīvaka): Terminalia tomentosa)، ریش‌بُهکه (-ṣabhaka)، مدا (-medā)، مهامدا (-mahāmedā): Erythrina indica)، کاکولی (-kākolī: Luvunga scandens)، لاله واژگون، مودگه‌پرنی (Phaseolus trilobus): mudga-parṇī)، ماشه‌پرنی (-māśa-parṇī: Phaseolus radiates)، جیونتی (-jīvantī: Cocculus cordifolia)، شیرین‌بیان، همه این دارو[ها]، هر یک دو ماچانگه (واحد

وزنی^۱) [لازم است]. سپس آنها را باید به شکل خمیر درآورد. به یک اندازه روغن [و] شیر (-ksīra) (افزودنی است، روغن گاوی و جوشانده‌ای از دسه‌موله (daśa-mūla-vat): ریشه بکرایی، آگنیمتته (-agnimantha: Premna spinosa)، شیپوری، پاتله (-pātala: Bignonia suaveolens)، ریشه راش، یونجه، پریشنی‌پرنی (-pṛṣṇi-parṇī: Uraria lagopodioides)، تاجریری، بادنجان بری، خارخاسک، این‌ها هریک نیم سیر، با آب [به اندازه] شانزده شینگه (واحد وزنی) جوشاندنی (-pakva) است، تا آنکه چهار وسیه (واحد وزنی) باقی ماند. آن، هشتاد بیماری بادی را در نخستین باد نابود می‌کند. با نام مهاکلیانکه (-mahā-kalyānaka) شناخته شده (-smṛta) است. تشنگی را نابود می‌کند (-ghna) و بیماری‌های (-ārti) به وجود آمده از تماس با دیو را نابود می‌کند. در مندل (گروهی) پختنی است روغن کلیانیکه (-kalyānika).

چنان‌که از ترجمه ختنی به روشنی مشخص است، مترجم در اینجا سعی کرده است علاوه بر استفاده از اصطلاحات تخصصی طب هندی مانند -Ivanīya و -daśa-mūla آنها را برای خواننده ختنی قابل فهم سازد. از این رو به ذکر تک‌تک گیاهانی که این دو اصطلاح بر آنها اطلاق می‌شود مبادرت ورزیده و به همین سبب نام گیاهانی در ترجمه ختنی آمده است که معادل مشخص در متن سنسکریت ندارند. نکته دیگر آنکه در متن اصلی هیچ اشاره‌ای به میزان و مقدار داروهای ذکر شده نیامده است، اما مترجم ختنی به صورت دقیق به ذکر میزان هر کدام از داروها اشاره کرده است. این موضوع نیز صرفاً برای قابل فهم‌تر شدن ترجمه صورت گرفته است و می‌توان گفت با موضوع متن اصلی مغایرتی ندارد. اما در پایان این بخش در ترجمه ختنی به مواردی اشاره شده که هیچ معادل مستقیم یا غیر مستقیمی در متن اصلی ندارد و مترجم آنها را به ترجمه افزوده است. از جمله این موارد است «هشتاد نوع بیماری بادی»، «تماس با دیو» و در «مندل پختن» این دارو.

در کل با توجه به ترجمه ختنی جیوکه پوستکه می‌توان گفت، مترجم ختنی برای آنکه ترجمه‌ای روشن و مفهوم ارائه دهد از فنون و روش‌های خاصی در این متن استفاده

۱. برای اوزان و مقادیر در ختنی، نک: طامه ۱۳۹۷.

کرده است که در اینجا ابتدا آنها را فهرست کرده و سپس شرح می‌دهیم. شیوه‌های به‌کاررفته در ترجمه خنتی از این قرارند: ۱) ترجمه ساده، منظور از این نوع ترجمه آن است که برای هر واحد واژگانی متن سنسکریت یک واحد واژگانی در ترجمه خنتی انتخاب شده است. ۲) معادل‌گزینی یکسان، منظور از این اصطلاح آن است که برای واژه‌های مترادفی که در متن سنسکریت به‌کار رفته‌اند در ترجمه خنتی صرفاً از یک واژه یکسان استفاده شده است؛ واژه معادل می‌تواند بومی یا دخیل باشد. ۳) ترجمه توضیحی، منظور آن است که به‌جای به‌کار بردن یک معادل برای یک اصطلاح خاص در متن سنسکریت، آن اصطلاح توضیح و شرح داده شده است. ۴) ترجمه دوگانه، منظور آن است که گاهی در ترجمه خنتی هم از واژه سنسکریت متن اصلی استفاده شده و هم ترجمه خنتی آن. ۵) استفاد از معادل دخیل یا توضیح آن، در این شیوه برای آنچه در متن اصلی آمده است گاه معادلی که برگرفته از همان متن اصلی است انتخاب می‌شود و گاه با واژه‌هایی بومی آن صورت اصلی شرح داده می‌شود. ۶) توضیحات و شرح‌های بدون معادل، منظور از آن عبارات یا جمله‌هایی است که هیچ معادلی در متن اصلی ندارد و مترجم خنتی آنها را برپایه دانش خود به ترجمه افزوده است.

۱.۱.۱.۳. ترجمه ساده

این شیوه در ترجمه خنتی جیوکه‌پوستکه بسیار پرکاربرد است و غالباً در برگردان نام گیاهان و با بسامدی کمتر در ترجمه نام بیماری‌ها به‌کار رفته است. البته به‌جز نام گیاهان و داروها و بیماری‌ها، این شیوه در برگردان دیگر اسامی (ذات و معنی)، صفات و فعل‌ها نیز به‌کار رفته است. در اینجا برای هرکدام از مقوله‌های واژگانی و ترجمه آنها مثالی می‌آوریم. در مثال‌های ذکرشده ابتدا ستاک واژه سنسکریت آمده و بعد از نشانه ← ترجمه خنتی آمده است. صورت‌های درون دو قلاب شکل صرف‌شده واژه‌های سنسکریت و خنتی‌اند.

→ «پشت» [pṛṣṭha- [pṛṣṭha]; «شیر» [svīda- [svīdana] → «شیر» [kṣīra- [kṣīraṇa]; «انار» [dr̥āma- [dr̥āma] → «انار» [dādimam- [dādimam]; «پشت» [brraha- [brrahaṇa]

kāsa- [kāsa] «سرفه» → phāhā- [phāhā] «سرفه»; namas- «احترام، تکریم» [namo] → aurgā- [aurgā] «تکریم، احترام»; uṣṇa- [uṣṇena] «گرم» → gr(r)āmā- [grāmye] «گرم»; vakṣ- [vakṣyāmi] «گفتن» → hvān- [hvānū] «گفتن».

آنچه درباره این ترجمه‌های ساده می‌توان گفت این است که مترجم صرفاً به معنی واژه‌ها اکتفا کرده است و به دنبال معادل‌های هم‌ریشه نبوده است. برای مثال، علی‌رغم آنکه در خنتی ریشه فعلی nam- «خم شدن، نماز کردن» کاربرد داشته و با پیشوندهای متفاوتی مانند -pa, -bi, -ha به کار رفته و صورت اسمی nondā- «ستایش، کرنش» نیز از آن به‌جامانده است (نک: Bailey 1979: 173)، غالباً واژه خنتی aurg(g)ā- «احترام، تکریم» در ترجمه واژه سنسکریت namas- به کار رفته است (Ibid: 47).

۲.۱.۱.۳. معادل‌گزینی یکسان

از آنجاکه زبان سنسکریت از غنای واژگانی ویژه‌ای برخوردار است گاه برای یک مفهوم واحد ده‌ها واژه در آن وجود دارد. برای مثال، برای واژه «فیل» بیش از نود واژه در این زبان وجود دارد (نک: وبگاه <http://spokensanskrit.org>). اما همه زبان‌ها از جمله خنتی از چنین غنایی بهره‌مند نیستند، به همین دلیل در ترجمه خنتی این متن برای واژه‌های متفاوتی که به یک مفهوم اشاره دارند غالباً یک معادل انتخاب شده است. معادل‌های به کار رفته در ترجمه خنتی لزوماً واژه‌های بومی نیستند بلکه گاه وام‌واژه‌هایی از دیگر زبان‌ها از جمله سنسکریت و پراکریت هستند که برای برگردان یک واژه سنسکریت استفاده شده‌اند. استفاده از واژه‌های هندی در خنتی بسیار رایج بود و این واژه‌ها به‌فروانی هم در متون دینی و هم غیردینی به کار می‌رفتند.^۱ در اینجا برای هر دو دسته یعنی معادل‌های بومی و معادل‌ها دخیل در ترجمه خنتی مواردی را ذکر می‌کنیم.

معادل‌های بومی:

واژه ttūṃgāra- «زنجبیل» در جیوکه‌پوستکه در برگردان واژه‌های سنسکریت -śṛṅgāra,

۱. برای وام‌واژه‌ها و انواع آن در خنتی، نک: طامه ۱۳۹۶.

śṛṅgī-، śṛṅgavera-، nāgara-، viśva-، و śunthī- به کار رفته‌است. علاوه بر این واژه‌ها، ttūṃgara- در سیده‌ساره در برگردان ādraka- هم به کار رفته‌است (Bailey 1979: 130).
واژه būhanā- «گیاهی دارویی: اویارسلام» نیز در این متن در ترجمه واژه‌های سنسکریت abda-، ambuda-، mustaka-، mustā-، و ghana- به کار رفته‌است.
واژه ūtcā- «آب» در این متن در ترجمه این واژه‌های سنسکریت به کار رفته‌است: ambu-، udaka-، jala-، toya-، و vāri-.
واژه āchaa- «بیماری» در برگردان این واژه‌های سنسکریت آمده‌است: āmaya-، gada-، roga-، و vyādha/i-، vikāra-.

معادل‌های دخیل:

واژه دخیل cittraa- «گیاهی دارویی: شیتره، شیتراک» که برگرفته از واژه سنسکریت citraka- است، در این متن علاوه بر آنکه در ترجمه صورت اصلی سنسکریتش به کار رفته، در ترجمه این واژه‌های سنسکریت هم معنی با آن هم استفاده شده‌است: agni-، anala-.
وام‌واژه dūrālab(h)ā- «ترنجبین» که دخیل از سنسکریت dūrālabhā- در خنتی است، علاوه بر سنسکریت dūrālabhā- در برگردان این واژه‌های سنسکریت هم معنی با آن نیز به کار رفته‌است: yāsaka-، yāsa-.

واژه دخیل kaṇḍāryā- که از طریق پراکرایت از سنسکریت kaṇṭakārī- «بادنجان برّی» به وام گرفته شده‌است در ترجمه این واژه‌های سنسکریت که همه به معنی «بادنجان برّی» هستند به کار رفته‌است: kaṇṭakārī-، vyāghrī-، dhāvanī-، ksudrā-، و nidigdhikā-.

yauga- «آمیزش» این واژه که دخیل از سنسکریت yoga- به معنی «اختلاط، آمیزش، تماس» و از ریشه yuj «بستن» است (نک: Monier-Williams, 1899 854) در متون خنتی هم به صورت بسیط و هم در واژه‌های مرکب کاربرد داشته‌است. در بند ۴۶ جیوکه‌پوستکه در متن اصلی واژه maithuna- «آمیزش، جفت کردن» آمده‌است، اما مترجم خنتی در اینجا به جای ترجمه واژه سنسکریت maithuna- با یک واژه بومی ترجیح داده تا از واژه‌ای دخیل

که هم معنی با آن است استفاده کند. البته واژه -yauga در تحریر خنتی حاضر فقط یک بار به کار رفته است و آن هم در برگردان -maithuna.

۳.۱.۱.۳. ترجمه توضیحی

در متون پزشکی استفاده از اصطلاحات خاص و فنی بسیار رایج است. برای مثال، به جای نام بردن از اقلام متفاوت ترکیبی دارویی، نامی کلی که در برگیرنده اقلام آن ترکیب است برای نامیدن مجموع آن داروها به کار می‌رود. از آن جمله است در فارسی اصطلاح دارویی چهارگل که معمولاً در اشاره به چهار گیاه بنفشه، پنیرک، ختمی، و گل سرخ به کار می‌رود. در متون پزشکی سنسکریت نیز چنین اصطلاحاتی رایج بوده است. در ترجمه این اصطلاحات سنسکریت در تحریر خنتی جیوکه پوستکه مترجم غالباً به جای استفاده از عنوان این اصطلاحات، اقلام متفاوت دارویی را که آن اصطلاح بدان اشاره داشته یک‌به‌یک ذکر کرده است. گاهی نیز در ترجمه برخی از اصطلاحات دارویی، شیوه تهیه آن به صورت مبسوط در ترجمه خنتی آمده است، حال آنکه در متن اصلی سنسکریت اشاره‌ای بدان نشده است. در اینجا به چند نمونه از این گونه ترجمه‌ها در تحریر خنتی اشاره می‌کنیم.

-daśa-mūla «ده ریشه». این اصطلاح در اشاره به ریشه ده گیاه متفاوت در این متن بارها به کار رفته است و مترجم خنتی غالباً به جای استفاده از این اصطلاح، ده گیاهی را که معرف آن هستند ذکر کرده است. بدین ترتیب واژه مرکب -daśa-mūla با ده واژه ترجمه شده است. ده واژه به کار رفته در ترجمه خنتی واژه‌های بومی نیستند بلکه همه آنها واژه‌های دخیل از سنسکریت هستند. این ده واژه عبارت‌اند از: -kasmīrya-mūla «ریشه راش»، -pāṭala، -sāla-parṇa «یونجه»، -syānāka «شیپوری»، -kasmīrya-mūla «ریشه راش»، -pāṭala، -sāla-parṇa «یونجه»، -brahata، -prrasna-parṇa «تاجریزی»، -kaṇḍāryā «بادنجان بڑی»، -drrāmṅūlyā «خارخاسک».

از دیگر اصطلاحات سنسکریت که در ترجمه خنتی به جای معادل‌گزینی، توضیح و شرح داده شده‌اند می‌توان به این موارد اشاره کرد: -pañca-mūla «پنج ریشه» که نام پنج گیاه

تشکیل دهنده آن در ترجمه خنتی آمده است. -tri-phalā لفظاً به معنی «سه‌میوه» است، اما منظور از این اصطلاح سه گونه متفاوت هلیله، بلیله و آمله است و در ترجمه خنتی نیز این سه گونه به صورت مجزا ذکر شده‌اند. -dvi-paṅca-mūla لفظاً به معنی «دو پنج‌ریشه» و منظور از آن همان «ده‌ریشه» است. -bṛhaī-dvaya تحت‌اللفظ به معنی «دو (نوع) تاجریزی» است که در ترجمه خنتی نام هر دو گونه به صورت مجزا ذکر شده است. گذشته از اصطلاحات فوق، در متن سنسکریت گاه شاهد عبارت‌هایی هستیم که در تحریر خنتی با توضیح و تفسیر زیادی ترجمه شده‌اند که اساساً برای آن توضیحات در متن اصلی قرینه‌ای وجود ندارد. از جمله این اصطلاحات است: -māṃsa-rasa به معنی عصاره/شیره گوشت». در ترجمه خنتی به جای آنکه این اصطلاح لفظاً ترجمه شود به مفهوم آن توجه شده و شیوه تهیه آن نیز ذکر شده است. بدین ترتیب اصطلاح -māṃsa-rasa «عصاره/شیره گوشت» غالباً چنین ترجمه شده است: . Ṣa' hahvāna driṃ Ṣaṃga uca . paśīna hvasā [به اندازه] سه سنگه پختنی است تا آنکه هشت شینگه باقی ماند». البته در مواردی نیز māṃsa-rasa در ترجمه خنتی با یک واژه (-ysama «آب گوشت») یا با یک عبارت (gūsta hīvī raysā «عصاره گوشت») ترجمه شده است.

۴.۱.۱.۳. ترجمه دوگانه

گاه در تحریر خنتی برای ترجمه واژه‌ها یا اصطلاحات سنسکریت از شیوه خاصی استفاده شده است. این شیوه را که در اینجا دوگانه^۱ نامیده‌ایم نه فقط در ترجمه متون غیردینی بلکه در ترجمه متون دینی هم کاملاً معمول بوده است. در این شیوه در برگردان واژه‌ای از زبان مبدأ هم از صورت دخیل آن واژه در زبان مقصد و هم ترجمه آن واژه در زبان مقصد توأمان استفاده می‌شود. البته گاهی نیز بدین صورت است که دو واژه هم‌معنی در زبان مقصد برای ترجمه یک واژه زبان مبدأ توأمان استفاده می‌شود. در متون خنتی هر دو نوع این ترجمه

1. dyadic

کاربرد داشته‌است، البته در جیوکه‌پوستکه نوع نخست، یعنی واژه دخیل در کنار واژه بومی، به کار رفته‌است.

loha-liṅga «دُمَل پر خون، جوش یا کورکی که پر از خون است، کفگیرک». این واژه مرگب سنسکریت دو بار در متن جیوکه‌پوستکه به کار رفته‌است. در بند ۴.۳۰ این واژه با عبارت *hija hasa* که لفظاً به معنی «تورم سرخ» است ترجمه شده و در بند ۳.۸۰ نخست صورت دخیل *loha-liṅga* در خنتی به صورت *lāhalaiga* آمده و پس از آن با سه واژه *hasā* *pitta rajsāna* «تورم سرخ از صفرا» شرح داده شده‌است. اگر واژه *pitta* «از صفرا» را در عبارت مذکور به کنار بگذاریم *hasā rajsāna* را می‌توان «تورم سرخ» یا «سرخ‌ی از تورم» معنی کرد. واژه *loha-liṅga* مرگب است از *loha* «سرخ» و *liṅga* «جوش، دمل؛ نشانه» (نک: Monier-Williams 1899: 901, 908)، در ترجمه این واژه مرگب مترجم خنتی نخست ترکیب را شکسته و سپس به صورت لفظی برای هر کدام از اجزای آن برابری نهاده‌است. بدین ترتیب که برای *loha* واژه *rajsāna* «سرخ، سرخی» و برای *liṅga* «جوش، دمل» معادل *hasā* «تورم» را قرار داده‌است که این ترجمه با بند ۴.۳۰ نیز کاملاً مطابقت دارد.

۵.۱.۱.۳. استفاده از معادل دخیل یا شرح و توضیح آن

در این شیوه مترجم خنتی گاه به جای یک اصطلاح که در متن اصلی آمده‌است صورت دخیل آن واژه را در ترجمه به کار می‌برد و گاه با واژه‌هایی بومی یا دخیل، آن واژه یا اصطلاح خاص را شرح و توضیح می‌دهد. این شیوه در جیوکه‌پوستکه بیشتر در برگردان اصطلاحات دارویی به کار رفته‌است.

ttraphala- این واژه دخیل در ترجمه خنتی دو بار در برگردان واژه مرگب سنسکریت *tri-phalā*- لفظاً به معنی «سه میوه» به کار رفته‌است. *tri-phalā* در سنسکریت غالباً در اشاره به سه گیاه هلیله، بلبله، و آمله به کار رفته‌است و در ترجمه خنتی نیز اغلب اصطلاح *tri-phalā*- با سه واژه خنتی *halīraa*- «هلیله»، *vīhīlāa*- «بلبله»، و *āmālaa*- «آمله» ترجمه شده‌است. اما در بندهای ۶.۴ و ۶.۶۸ شاهد به کار بردن صورت *ttraphala*- در برگردان اصطلاح

سنسکریت tri-phalā- هستیم. البته در بند ۶.۴ در متن اصلی عبارت tri-phalā-dve «دو سه‌میوه» آمده و در ترجمه خنتی آن چنین آمده‌است: ttraphala halīrā dva vīhīlā aumalai «دو (گونه) سه‌میوه: هلیله، بلبله، آمله، انگور شوانیه، راش، پروشکا». بنابراین، در این بند هم صورت دخیل آمده و هم شرح و تفسیر آن، اما در بند ۶.۶۸ برای اصطلاح tri-phalā- فقط معادل ttraphala- در ترجمه آمده‌است.

pāṇḍa-rauga «بیماری زردی». این واژه که دخیل از سنسکریت pāṇḍu-roga است بارها با صورت‌های املائی متفاوت در ترجمه معادل‌های سنسکریتش یعنی pāṇḍu-roga و pāṇḍutā- و pāṇḍu- به‌کار رفته‌است. اما در بندهای ۲.۲۵ و ۴.۳۸ به‌جای این اصطلاح سنسکریت از معادل خنتی آن که عبارت است از ysīdim āchīm «بیماری زرد» استفاده شده‌است.

daśa-mūla «ده‌ریشه». چنان‌که پیش‌تر ذکر کردیم در ترجمه این اصطلاح مترجم خنتی به‌جای معادل‌گزینی غالباً نام ده گیاه طبی تشکیل‌دهنده آن را ذکر کرده‌است، اما در بندهای ۴.۴ و ۵.۵ همین اصطلاح سنسکریت را در ترجمه خنتی آورده و پس از آن مطابق روال معمول در ترجمه این متن، نام ده گیاه را هم ذکر کرده‌است. بنابراین با توجه به شاهدهای ذکر شده می‌توانیم بگوییم میان دو شیوه ترجمه دوگانه و استفاده از معادل دخیل یا شرح و توضیح آن در این متن نوعی هم‌پوشانی وجود دارد.

۶.۱.۱.۳. توضیحات و شرح‌های بدون معادل

استفاده از توضیحات و شرح‌های بدون معادل از معمول‌ترین روش‌ها در ترجمه ارتباطی است، زیرا هدف اصلی از این شیوه صرفاً انتقال روشن پیام به خواننده‌است و وفاداری به متن اصلی در آن چندان اهمیتی ندارد. علاوه‌بر آنچه در شاهدهای فوق مانند آنچه در بخش‌های تعریف اصطلاحات، ترجمه توضیحی، و ترجمه دوگانه نقل شد که نشانگر این امر است، موارد دیگری نیز وجود دارد که مترجم خنتی آنها را برای روان‌تر شدن ترجمه در تحریر خنتی افزوده‌است. از جمله این موارد شیوه ذکر نام گیاهان دارویی و بیماری‌ها و شیوه

درمان آنهاست. بدین ترتیب که در متن سنسکریت، احتمالاً به سبب موزون بودن آن، نام گیاهان دارویی یا بیماری‌هایی که با دارویی خاص درمان می‌شود بدون هیچ‌گونه عبارت اضافه‌ای (مانند «این داروها را...») یا «این/چنین بیماری‌ها را درمان می‌کند»، (...) ذکر می‌شوند، اما در ترجمه خنتی برای روان‌تر شدن ترجمه، ابتدا جمله‌های توضیحی فوق که در متن اصلی معادل لفظی ندارند می‌آید و سپس مانند متن اصلی یک‌به‌یک نام داروها یا بیماری‌ها ذکر می‌شود. نمونه دیگر در توزین داروهای گیاهی دیده می‌شود، بدین ترتیب که در متن سنسکریت فقط یک واحد کلی برای توزین ذکر می‌شود اما در ترجمه خنتی به صورت دقیق‌تر به توزین آن مواد اشاره می‌شود. اما منظور ما از «توضیحات و شرح‌های بدون معادل» چنین مواردی نیست، بلکه به مطالبی اشاره دارد که اساساً هیچ‌گونه قرینه‌ای چه به لحاظ معنایی و چه به لحاظ لفظی در متن اصلی ندارد. این موارد را باید افزوده‌های مترجم به متن اصلی دانست که هدف از آن نه روشن شدن و درک متن اصلی بلکه افزودن مطالبی مرتبط با متن اصلی و افزایش سطح دانش پزشکی خواننده بوده است. در اینجا به برخی از این موارد اشاره می‌کنیم.

در بند ۵.۵ جیوکه‌پوستکه که برابر با ۵.۹۸ سیده‌ساره است پس از آنکه نام گیاهان دارویی ذکر می‌شود در متن سنسکریت چنین آمده است: *etad evākḥilārti-ghnaṃ mahā-* *kalyāṇakaṃ smṛtam* «آن همه بیماری‌ها را نابود می‌کند، [این روغن] مشهور به مهاکلیانکه (*mahā-kalyāṇaka-*: بسیار شگرف) است» و در تحریر خنتی این بخش چنین ترجمه شده است:

Ṣa' beva va pīrmāttāmye ra haṣṭā baina āchā jaidā mahā-kalyāṇai nāma bausta ṣṭe . ttara jaida u sparsa' jsa hamya āchā jaidā : maṇḍalaṇa āna pāchai kalyāṇī rūṃ

آن، هشتاد بیماری بادی را در نخستین باد نابود می‌کند. با نام مهاکلیانکه (*mahā-kalyāṇaka-*) شناخته شده است (*smṛta-*). تشنگی را نابود می‌کند و بیماری‌های (*ārti-*) به وجود آمده از تماس با دیورا نابود می‌کند. در مندل (گروهی) پختنی است روغن کلیانیکه (*kalyāṇika-*). چنان‌که در ترجمه فوق مشهود است، بخش‌هایی مانند درمان بیماری‌های بادی،

تشنگی، درمان بیماری‌های به‌وجودآمده از موجودات مافوق طبیعی، و شیوه پختن روغن نه به‌لحاظ لفظی در متن اصلی معادلی دارد و نه به‌لحاظ معنایی و افزودن آنها به ترجمه خنتی نیز به‌منظور روان شدن ترجمه نبوده‌است بلکه صرفاً برپایه دانش مترجم از علم پزشکی عصر خود بوده‌است.

۲.۱.۳. ترجمه معنایی در تحریر خنتی

از آنچه تا کنون گفتیم مشخص است که ترجمه معنایی در تحریر خنتی جیوکه‌پوستکه اساساً مورد نظر نبوده‌است و دلیل این امر هم بدان سبب است که از یک‌سو این متن از زمره متون غیردینی است و از سوی دیگر متنی است که محتوای آن جنبه کاربردی و عینی داشته‌است، از این رو مترجم لزومی به پایبندی به متن اصلی و ویژگی‌های آن ندیده‌است و ترجمه‌ای کاملاً آزاد و روان از متن اصلی ارائه داده‌است. این عدم پایبندی به متن اصلی تا آنجا پیش می‌رود که حتی در بخش‌هایی که صرفاً فقط نام گیاهان یا داروها یا بیمارهای ذکر شده‌است ترتیبی که در نام بردن این موارد در متن سنسکریت دیده می‌شود غالباً رعایت نمی‌شود و اقلام ذکرشده پس و پیش می‌شود. باین‌حال، نمونه‌های اندکی را که می‌توان به‌نوعی آنها را از نوع ترجمه معنایی به‌شمار آورد صرفاً در هنگام ذکر نام گیاهان دارویی و گاه نام بیماری‌ها دیده می‌شود. در این موارد بدون افزودن واژه یا شرحی برای هر واژه متن اصلی یک واژه در ترجمه آمده‌است. برای مثال، در بند ۲.۵۰ در متن سنسکریت چنین آمده‌است:

balā dāru sthirā yaṣṭī rāsnailā puṣkaraṃ vacā śvadaṃṣṭrā kuṣṭhaṃ pūṭīkaṃ śatāhvā sa-
punarṇavā

و در خنتی چنین ترجمه شده‌است:

sacha bāva divadāra sāla-parṇa mahābāṃjā laṃgara bāva sūṣmila: hūraṣṭā āra
drāṃgūlyai kūṣṭā pūṭī-karaṃjā satta-pūṣpā pūnarṇavā

ریشه پنیرک (-balā)، دیودار (-dāru)، یونجه (-sthirā)، شیرین‌بیان (-yaṣṭī)، ریشه

شیخ‌الرابع (rāsnā-)، هل ریز (elā-)، ریشه زنبق (pūskara-)، سازو (vacā-)، خارخاسک (śvadamaṣṭrā-)، قُسط (kuṣṭha-)، پوتیکرنجه (pūtīka[rañja]-)، شوید (śatāhvā-)، شب‌رنگی (sa-punaṣṭrā-).

چنان‌که از ترجمه فوق برمی‌آید مترجم دقیقاً برای هر واژه سنسکریت در ترجمه خنتی یک معادل، خواه بومی یا وام‌واژه، آورده‌است و ترتیبی را هم که در متن اصلی آمده کاملاً رعایت کرده‌است و برخلاف موارد دیگر هیچ توضیح یا مطلب اضافه‌ای را هم به ترجمه نیفزوده‌است، مگر آوردن واژه ریشه که در متن اصلی معادلی ندارد. البته موارد این‌چنینی در ترجمه خنتی جیوکه‌پوستکه بسیار کم است و در بیشتر موارد شاهد افزودن مطالبی خارج از متن اصلی در ترجمه هستیم.

۲.۳. شیوه‌های ترجمه در تحریر خنتی جیوکه‌پوستکه

در هر ترجمه‌ای خواه ارتباطی و خواه معنایی فنون و شیوه‌هایی به‌کار می‌رود که از آنها با عنوان شیوه‌های ترجمه یاد می‌شود. این فنون و شیوه‌ها را با دو رویکرد کلی مستقیم و غیرمستقیم بررسی می‌کنند. مهم‌ترین شیوه‌های ترجمه به‌طور کلی عبارت‌اند از وام‌گیری، گرده‌برداری یا ترجمه قرضی، ترانهش، و تعدیل. در ترجمه خنتی جیوکه‌پوستکه کمابیش این شیوه‌ها دیده می‌شود که در ادامه به بررسی مختصر آنها می‌پردازیم.

۱.۲.۳. وام‌گیری

وام‌گیری در معنای کلی آن عبارت است از فرایندی که در طی آن یک زبان عنصر یا واحدی را از زبانی دیگر قرض می‌گیرد. فرایند وام‌گیری غالباً در سطح واژگان زبان روی می‌دهد، البته در سطوح دیگر زبان نیز وام‌گیری معمول است. وام‌گیری بنابر دلایل متفاوت زبانی و غیرزبانی روی می‌دهد و شیوه و نحوه اخذ آن نیز می‌تواند به‌صورت مستقیم یا غیرمستقیم باشد. منظور از مستقیم آن است که یک زبان بدون واسطه واحدی زبانی را از زبان دیگر به‌طور مستقیم اخذ کند و منظور از غیرمستقیم آن است که از طریق واسطه‌ای (یعنی زبانی

دیگر) آن واحد زبانی را به وام‌گیرد. در زبان خنتی به سبب تفوق دین بودایی و فرهنگ هندی وام‌گیری از زبان سنسکریت به صورت مستقیم و غیرمستقیم معمول بوده است. در جیوکه‌پوستکه نیز که متنی پزشکی است به سبب تخصصی بودن متن، وام‌گیری کاملاً مشهود است و هر دو گونه مستقیم و غیرمستقیم در آن شاهدهایی دارد. عمده وام‌گیری‌ها درباره نام گیاهان و دیگر اصطلاحات فنی‌ای است که زبان خنتی فاقد آنها بوده است و در برگردان آنها یا همان صورت سنسکریت (وام‌گیری مستقیم) به کار رفته یا صورت پراکریت (وام‌گیری غیرمستقیم) آن واژه سنسکریت که در آسیای میانه معمول بوده است. در اینجا به ذکر چند مثال از وام‌گیری در این متن اکتفا می‌کنیم.

وام‌گیری مستقیم: ابتدا صورت سنسکریت واژه و پس از نشانه → صورت دخیل آن را در خنتی ذکر کرده‌ایم. برخی از تفاوت‌های ظاهری میان صورت سنسکریت و خنتی واژه‌های زیر صرفاً به دلیل ویژگی‌های رسم‌الخط یا دستگاه صرفی متفاوت خنتی نسبت به سنسکریت است.

agada- → agadā- «(پادزهر؛ دارو)»; aṅga- → aṅga- «(اندام، عضو)»; ajita- → ajitta- «(مرهم/ضماد چشم)»; añjana- → aṃjana- «(نام روغنی دارویی، لفظاً: شکست‌ناپذیر)»; apasmāra- → apasmāra- «(غش، صرع)»; apāmārga- → apāmārga- «(نام تاج‌خروس)»; ardhāvabhidaka- → arka-ksīra- «(نام گیاهی)»; arka-ksīra- → arka-ksīra- «(گیاهی)»; ardhāvabhedaka- «(فلج‌نیمی از تن)»; aśuci- → aśūca- «(مدفوع)»; aśvagandhā- → aśvagandhā- «(یبوست)»; eṛaṇḍa- → Īraṇḍa- «(کرچک)» (Konow, 1941, 85-104).

وام‌گیری غیرمستقیم: این واژه‌ها همه برگرفته از گونه‌های پراکریت رایج در آسیای میانه‌اند. در این بخش نیز ابتدا صورت سنسکریت واژه و پس از نشانه → صورت خنتی واژه ذکر شده است.

aruci- → arruśa- «(بی‌اشتهایی)»; arśas- → arrja- «(بواسیر)»; paripalāka- → parvālaa- «(روح)»; viḍalavaṇa- → bīdalūṃ «(نوعی نمک)»; vāstūka- → bāstūla- «(نام گیاهی)»

mācīkā- → māśa'kyā- «(نام روغنی دارویی)»; mahā-vaideha- → mahāvetī- «نمک سیاه»
«(شیره، عصاره)»; rasa- → raysa- «(گوهر، جواهر)»; ratana- → ramna- «(کَنَف (نام گیاهی))»
vedanā- → vīnā- «(درد، رنج)»; viyoni- → vīśū'na- «(بَد، شر)»; vahedaka- → vīhīlaa- «(بلیله»
(Ibid.) «(خمیر، ضماد)»; kalka- → keka- «(نام گیاهی))»

۲.۲.۳. گرده‌برداری یا ترجمه قرضی

این شیوه که خود نوعی از وام‌گیری به‌شمار می‌آید عبارت است از فرایندی که در آن به‌جای معادل‌یابی برای واژه‌های متن اصلی، آن واژه‌ها تحت‌اللفظ ترجمه می‌شوند. بدین ترتیب از طریق گسترش معنایی یک واژه بومی برای ترجمه مفهومی تازه به‌کار می‌رود و علاوه‌بر معنی اصلی دارای معنی دیگری هم می‌شود. در ترجمه ختّنی جیوکه‌پوستکه نیز این شیوه به‌کار رفته‌است که چند مثال برای آن در ادامه ذکر می‌کنیم.

واژه -khuysaa در ختّنی به‌معنی «(وزغ؛ لاک‌پشت)» است (نک: Bailey 1979: 75)، اما این واژه در بند ۵۹ جیوکه‌پوستکه در ترجمه واژه سنسکریت -maṇḍūkī- به‌کار رفته‌است. -maṇḍūkī- در سنسکریت معانی متفاوتی مانند «(وزغ، وزغ‌سان؛ نام چندین گونه گیاهی)» دارد (نک: Monier-Williams 1899: 776). بنابراین واژه ختّنی -khuysaa- که با فرایند قلب مشتق از ایرانی باستان -kasyapa-* «(لاک‌پشت)» (قس اوستایی -kasyapa- «(لاک‌پشت)») است (Bailey 1979: 75) احتمالاً بدین سبب که در سنسکریت -maṇḍūkī- به‌معنی «(وزغ)» برای نامیدن گیاهان هم رواج داشته، در اینجا در قیاس با متن سنسکریت، گسترش معنایی یافته و به‌معنی نوعی گیاه «(آب‌بشقاب)» به‌کار رفته‌است.

-svīda. این واژه در ختّنی به‌معنی «(شیر)» و مشتق از ایرانی باستان -xšvīta* (قس اوستایی -xšvīta «(شیر)») است (Bailey 1979: 415). صورتی از این واژه به‌صورت -svīdā در بندهای ۷ و ۴۱ جیوکه‌پوستکه در ترجمه واژه سنسکریت -payasyā- به‌کار رفته‌است. واژه -payasyā- در سنسکریت که مشتق از کلمه -payas «(شیر)» است، علاوه‌بر معنی «(شیری)» در

معانی دیگری مانند «شیر دلمه‌شده؛ نام چندین گونه گیاهی» هم کاربرد داشته‌است (نک: Monier-Williams 1899: 586). بنابراین مترجم خنتی در اینجا نیز با قیاس با متن سنسکریت از طریق گسترش معنایی و ترجمه قرضی، کلمه svīda- خنتی را در یک معنای کاملاً نو برای نامیدن یک گونه گیاهی خاص به کار برده‌است.

۳.۲.۳. ترانهش

این شیوه در ترجمه به تفاوت‌های دستوری میان زبان متن اصلی و متن ترجمه بازمی‌گردد. به بیان دیگر در زبان متن اصلی ممکن است ویژگی‌ها و قابلیت‌هایی باشد که زبان متن ترجمه فاقد آن ویژگی‌ها باشد یا آن ویژگی یا ویژگی‌ها در زبان مقصد چندان زایا نباشد. از این رو، مترجم مجبور می‌شود تا آن ویژگی‌های زبان مبدأ را با ویژگی‌های دیگری در زبان خود جایگزین کند تا آن مفهوم مورد نظر را انتقال دهد. برای مثال، در برخی از زبان‌ها مانند سنسکریت شمار مثنی وجود دارد و این شمار با شناسه صرفی خاصی بیان می‌شود. برای انتقال این مفهوم به زبانی که فاقد شمار مثنی است یا باید آن را با شمار جمع ترجمه کرد یا باید عدد دو را پیش از آن مفهوم آورد یا به شیوه‌ای دیگر آن را بیان کرد. علی‌رغم تصریفی بودن خنتی، این زبان به لحاظ دستگاه صرفی برابر و یکسان با سنسکریت نیست، از این رو در ترجمه خنتی شاهد استفاده از ترانهش در بخش‌هایی از ترجمه هستیم که برخی از آنها را در اینجا برای نمونه ذکر می‌کنیم.

در متن سنسکریت جیوکه‌پوستکه در برخی از موارد به جای آنکه نام دو گونه از گیاهی خاص ذکر شود نام آن گیاه در شمار مثنی آمده‌است. از آنجاکه زبان خنتی فاقد این ویژگی است مترجم خنتی در این مواقع چاره‌ای جز آن ندیده که نام هر دو گیاه را در ترجمه بیاورد. از جمله این موارد است: mide این واژه نام گیاهی دارویی است و در شمار مثنی صرف شده و به دو گونه این گیاه اشاره دارد، مترجم خنتی برای ترجمه این واژه به جای به کار بردن عدد دو یا استفاده از شمار جمع نام دو گونه آن یعنی mida- و mahāmida- را تک تک ذکر کرده‌است. مثال‌های دیگر از این دست عبارت‌اند از: śrīve (sumāna- / caṁdana-sāra))

hiṃniṃ /sī caṃdaṃ) «صندل» candane, (prrašnaparṇā /sālaparṇā) parṇyau, (sārava caṃdaṃ). این شیوه در ترجمه واژه‌های مثنای سنسکریت را می‌توان به‌نوعی از دسته ترجمه توضیحی نیز به‌شمار آورد.

۴.۲.۳. تعدیل

در این شیوه از ترجمه، مفهوم بیان‌شده در ترجمه با متن اصلی برابر است، اما شیوه بیان آن متفاوت با متن اصلی است. برای مثال ممکن است یک مفهوم در یک زبان با جمله‌ای مثبت بیان شود اما همان مفهوم در زبانی دیگر با جمله‌ای منفی بیان شود. این شیوه در واقع نوعی اجتناب از ساخت‌های خاص زبان مبدأ در ترجمه است که سبب نارسایی ترجمه برای اهل آن زبان می‌شود. در ترجمه خنتی جیوکه‌پوستکه نیز علی‌رغم آنکه در سطح واژگان تأثیر زبان سنسکریت کاملاً مشهود است شواهدی از شیوه تعدیل در برخی از بخش‌های ترجمه دیده می‌شود که برخی از آنها را در اینجا می‌آوریم.

در جمله چهارم از بند بیست‌وچهار (۴.۲۴) جیوکه‌پوستکه در متن اصلی چنین آمده‌است: *ḡṣa-durbala-nāśanaś ca* «نابودکننده لاغر(ی)، ناتوان(ی) است و...»، این جمله در تحریر خنتی چنین ترجمه شده‌است: *cū gauda ī ttū tvāṇe cū bava-hauva tti sara*: *hauva padīmi* «اگر لاغر باشی او را فربه می‌کند، اگر کم‌نیرو (باشی) برای او نیروی خوب به‌وجود می‌آورد». همان‌طورکه از این ترجمه مشخص است، مترجم به‌جای به‌کار بردن «نابود کردن» یا «درمان کردن» (معادل واژه *nāśana* «نابودکننده») برای دو بیماری «لاغری» و «ناتوانی» به‌ترتیب از عبارات‌های «فربه کردن» و «نیروی خوب به‌وجود آوردن» استفاده کرده‌است. بنابراین، علی‌رغم تفاوت در نحوه بیان هیچ تفاوتی در بیان مفهوم میان دو تحریر سنسکریت و خنتی وجود ندارد.

۴. خطاها و کاستی‌ها در ترجمه خنتی جیوکه‌پوستکه

هرچند این بخش به‌طور مستقیم ارتباطی با موضوع این مقاله ندارد، از آنجاکه اشتباه و کاستی بخش جداناپذیر هر ترجمه‌ای است در اینجا به مواردی از بدفهمی‌ها و بی‌دقتی‌های

مترجم خنتی که منجر به اختلاف با متن اصلی شده است اشاره می‌کنیم. بخشی از این اشتباهات به سبب درک نادرست متن سنسکریت است و بخشی نیز به علت عدم دقت در برگردان همه واژه‌های متن اصلی است. البته تعداد این اشتباهات اندک است و خدش‌های بر کلیت ترجمه خنتی وارد نمی‌سازد.

مواردی که در ترجمه خنتی از قلم افتاده است، غالباً، واژه‌هایی هستند که به نام داروها و بیماری‌ها اشاره دارد. البته در چند مورد نیز جمله یا جمله‌هایی در برخی از بندها کاملاً در ترجمه از قلم افتاده است. از آن جمله می‌توان به بندهای ۴، ۲۸، ۳۵، ۴۴، ۴۷، ۶۸، ۷۹، ۸۹ اشاره کرد. همچنین، بند ۹۳ در تحریر سنسکریت به صورت ناقص آمده و در ترجمه خنتی به طور کامل نادیده گرفته شده است. از آنجاکه ذکر این موارد در این مقاله مختصر ضرورتی ندارد از آوردن شاهد برای این گونه موارد خودداری کردیم.

در بند ۵ جیوکه‌پوستکه که برابر با بند ۹۷ از فصل پنجم سیده‌سه‌ساره (برای متن سنسکریت و ترجمه تبتی آن، نک: Emmerick 1980; 1982) است، پس از ذکر شیوه تهیه روغن دارویی گلیانکه به فواید این دارو اشاره شده و چنین آمده است: *etat kalyāṇakaṃ nāma bala-varṇa-prajā-karam* «این [روغن] با نام گلیانکه نیرو، رنگ‌ورو و فرزند به وجود می‌آورد». در تحریر خنتی این بخش چنین ترجمه شده است:

Ṣa' rūṇi kalyāṇai nāma hauva padīme u cha sairka brrāvausta jaida : hūna padīme

این (*etat*) روغن با نام گلیانکه (*kalyāṇaka*) نیرو (*bala*) و رنگ‌ورویی (*varṇa*) نیک به وجود می‌آورد، بیداری (= بی خوابی) را نابود می‌کند و خواب به وجود می‌آورد.

همان‌طور که از ترجمه خنتی مشخص است، مترجم معنی همه واژه‌ها را به درستی فهمیده است مگر ترکیب *prajā-karam* که متشکل از *prajā* «فرزند، زادوولد» و *karam* «کننده، به وجود آورنده» است. چنان‌که از ترجمه خنتی *brrāvausta jaida : hūna padīme* «بیداری (= بی خوابی) را نابود می‌کند، خواب به وجود می‌آورد» برمی‌آید مترجم در اینجا خطا کرده و ترکیب سنسکریت *prajā-karam* را به اشتباه *prajāgara* «بیداری» خوانده و به

همین سبب در تحریر ختنی ترجمه فوق را برای آن آورده‌است.

در بند ۲۸ جیوکه‌پوستکه که برابر با بند شصت از فصل ۲۶ سیدده‌ساره (برای متن سنسکریت و ترجمه تبتی آن، نک: Emmerick 1980; 1982) است، پس از نام بردن از داروهای لازم در متن سنسکریت چنین آمده‌است: *timirāṇy acirād dhanyāt pītam etan niśā-mukhe*: «نوشیدن آن، در غروب، آب مروارید را، بی‌درنگ، درمان می‌کند». در تحریر ختنی این بخش چنین ترجمه شده‌است:

tcjña ttamīra jiṃda u bīṣṭā āchā khu ttū rūṃ khāsīdi iha' rāha' jiṃda

در چشم آب‌مروارید (-*timira*) را نابود می‌کند (*dhanyāt*) و همه‌گونه بیماری‌ها را. هنگامی که این روغن را می‌نوشند (*pītam etan*) در دهان درد را نابود می‌کند.

گذشته از توضیحات اضافه‌ای مانند «این روغن را»، «همه‌گونه بیماری‌ها را» که برای روانی متن در ترجمه اضافه شده‌است، مترجم ختنی اینجا نیز در فهم متن دچار لغزش شده‌است و عبارت *niśā-mukhe* را که لفظاً به معنی «در آغاز شب» یا «در غروب» است به سبب معنی اصلی واژه *mukha*- «دهان» در سنسکریت، آن را بدین صورت ترجمه کرده‌است: *iha' rāha' jiṃda* «در دهان درد را نابود می‌کند». گفتنی است امریک برای نخستین بار به این نکته اشاره کرده‌است (Emmerick 1979: 243).

در بند ۲۹ جیوکه‌پوستکه که تقریباً برابر است با بندهای ۶۲ تا ۶۴ از فصل ۲۶ سیدده‌ساره صحبت از بیماری‌های گوش است و در متن سنسکریت این بخش چنین آمده‌است: *kaṇayoh śūla-bādhirya-nāda-srāvāḥ samīraṇāt*: «[هنگامی که] در دو گوش دردها، کری، صدا، ترشح از باد است»، در تحریر ختنی این بخش چنین ترجمه شده‌است: *gvaṇa vīna jiṃdā ca kāra tti gva prahāji haysgvā bīṣā āchā jiṃda*

در گوش (-*kaṇa*) دردها (-*śūla*) را نابود می‌کند، گوش‌های او را که کر (-*bādhirya*) است باز می‌کند، در منخرها بیماری‌ها را نابود می‌کند.

چنان‌که ملاحظه می‌شود در اینجا ترجمه ختنی کاملاً مطابق با اصل سنسکریتش نیست و مترجم مرتکب چند اشتباه شده‌است. نخست آنکه واژه سنسکریت *nāda*- «صدا، صدای

بلند، سروصدا» را به اشتباه برابر با واژه سنسکریت -nāsā «بینی، منخر» فرض کرده و برای آن در ترجمه واژه خنتی haysgvā «در منخرها» را آورده و سپس توضیحی را هم از پیش خود بدان افزوده و بدین ترتیب کلمه -nāda را به اشتباه haysgvā bīsā āchā jīmāda «در منخرها بیماری‌ها را نابود می‌کند» ترجمه کرده‌است. دیگر آنکه دو واژه srāvāh «ترشح» و samīraṇāt «از باد» را هم به کلی نادیده گرفته و در ترجمه نیاورده‌است.

۵. نتیجه‌گیری

از بررسی شواهد ذکرشده در این مقاله به خوبی مشخص است که در ترجمه جیوکه‌پوستکه به خنتی سعی بر آن بوده‌است تا متنی قابل فهم و روان برای خواننده خنتی‌زبان فراهم شود. اما به سبب به کار بردن اصطلاحات خاص و فنی مترجم مجبور بوده‌است تا گاه از همان واژه‌های سنسکریت متن اصلی یا صورت‌های دخیل آنها که در آسیای میانه رایج بوده‌است استفاده کند. البته در اینجا نیز مترجم سعی کرده‌است برای ترجمه نام گیاهان ناآشنای سنسکریت که معادل بومی در خنتی نداشته‌است، از مترادف‌های سنسکریت آنها استفاده کند که برای خنتی‌زبانان شناخته‌تر بودند. همچنین تمهید دیگری که برای ترجمه اصطلاحات فنی در ترجمه خنتی به کار رفته توضیح و شرح آن اصطلاحات بوده‌است. روی هم رفته می‌توان ترجمه خنتی جیوکه‌پوستکه را ترجمه‌ای روان دانست که علی‌رغم آوردن توضیحات و شرح‌های اضافی با متن اصلی هماهنگی داشته و خطاها و کاستی‌های موجود در آن نیز بسیار کم و ناچیز است و این امر نشان‌دهنده آن است که مترجم خنتی با زبان سنسکریت کاملاً آشنا بوده و نیز از دانش پزشکی آیوروده آگاهی جامعی داشته‌است.

منابع

- آرانسکی، یوسیف میخائیلوویچ، ۱۳۸۶، زبان‌های ایرانی، ترجمه علی‌اشرف صادقی، تهران.
رضائی باغبیدی، حسن، ۱۳۸۸، تاریخ زبان‌های ایرانی، تهران.
صفوی، کورش، ۱۳۸۸، هفت گفتار درباره ترجمه، تهران.
طامه، مجید، ۱۳۹۵، «آیوروده یا طب سنتی هند در متون خنتی»، پژوهش‌های ایران‌شناسی، س ۶، ش ۱،

ص ۶۹-۸۷.

_____، ۱۳۹۶، «بررسی وام‌واژه‌ها در زبان ختنی»، زبان‌ها و گویش‌های ایرانی، س ۶، ش ۷، ص ۵۱-۷۴.

_____، ۱۳۹۷، «اوزان و واحدهای اندازه‌گیری در زبان ختنی»، مجله مطالعات ایرانی، س ۱۷، ش ۳۴، ص ۱۳۷-۱۶۱.

Bailey, H.W., 1979, *Dictionary of Khotan Saka*, London.

, 1982, *The Culture of the Saka in Ancient Iranian Khotan*, New York.

, 1983, "Khotanese Saka Literature", *The Cambridge History of Iran*, vol. 3 (2), *The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods*, ed. E. Yarshater, Cambridge, pp. 1230-1243.

Bell, R. T., 1993, *Translation and Translating Theory and Practice*, London.

Catford, J. C., 1978, *A Linguistic Theory of Translation*, Oxford.

Degener, A., 1989, "Zur Übersetzungstechnik in der khotanischen Vajracchedikā", *ZDMG* 139, pp. 346-367.

Emmerick, R. E., 1968, *The Book of Zambasta*, London.

, 1979, "Contributions to the Study of the "Jīvaka-Pustaka"", *BSOAS* 42, no. 2, pp. 235-243.

, 1980, *The Siddhasāra of Ravigupta, vol. 1: The Sanskrit Text*, Wiesbaden.

, 1982, *The Siddhasāra of Ravigupta, vol. 2: The Tibetan Version with Facing English Translation*, Wiesbaden.

, 1983, "Some Remarks on Translation Techniques of the Khotanese", *Sprachen des Buddhismus in Zentralasien: Vorträge des Hamburger Symposiums vom 2. Juli bis 5. Juli 1981*, Wiesbaden, pp. 17-26.

, 1992, "The Savastika Antidote", *Journal of the European Āyurvedic Society* 2, pp. 60-81.

, 2009, "Khotanese and Tumshuqese", *The Iranian Languages*, ed. G. Windfuhr, London and New York, pp. 377-415.

Fawcett, P., 1997, *Translation and Language*, Manchester.

Konow, S., 1941, *A Medical Text in Khotanese* (CH. II 003 of the India Office Library), Oslo.

Kumamoto, H., 2012, "Textual Sources for Buddhism in Khotan", *Sino-Platonic Papers*, n. 222: *Buddhism across Boundaries (The Interplay of Indian, Chinese, and Central Asian Source Materials)*, ed. J. R. McRae and J. Nattier, Pennsylvania, pp. 142-149.

Monier-Williams, M., 1899, *A Sanskrit-English Dictionary*, Oxford.

Skjærvø, P. O., 2004, *This Most Excellent Shine of Gold, King of Kings of Sutras. The Khotanese Suvarṇabhāsottamasūtra*, 2 vols., Harvard.

۶۰ زبان‌ها و گویش‌های ایرانی ۲/۲۰
مقاله ترجمه و شیوه‌های ترجمه در تحریر خُنتی...

وبگاه اینترنتی

http://spokensanskrit.org/index.php?tran_input=elephants,&direct=es&script=ia&link=yes&mode=3